

دانشگاه اصفهان
دانشکده علوم اداری و اقتصاد
گروه علوم سیاسی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی

مقایسه سه دهه نقش روحانیت پس از مشروطه و پس از انقلاب اسلامی
(۱۳۱۵ تا ۱۲۸۵ و ۱۳۸۷ تا ۱۳۵۷ ه.ش)

استاد راهنما
دکتر سید جواد امام جمعه زاده

استاد مشاور
دکتر امیر مسعود شهرام نیا

پژوهشگر
مجید نجات پور

اردیبهشت ماه ۱۳۹۰

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات،
ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق
موضوع این پایان نامه متعلق به دانشگاه
اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده علوم اداری و اقتصاد
گروه علوم سیاسی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی علوم سیاسی مجید نجات پور تحت عنوان

مقایسه سه دهه نقش روحانیت پس از مشروطه و پس از انقلاب اسلامی

(۱۳۱۵ تا ۱۳۸۵ و ۱۳۸۷ تا ۱۳۵۷ ه.ش)

در تاریخ ۱۳۹۰/۳/۴ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه به تصویب نهایی رسید.

استاد راهنمای پایان نامه دکتر سیدجواد امام جمعه زاده
با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء

استادان مشاور پایان نامه دکتر امیرمسعود شهرام‌نیا
با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء

استاد داور داخل گروه دکتر حسین مسعودنیا
با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء

استاد داور خارج از گروه دکتر مرتضی دهقان‌نژاد
با مرتبه‌ی علمی دانشیار امضاء

امضای مدیر گروه
تاسیس ۱۳۶۹

با سپاس

سپاس بی‌کران پروردگار را که هستی‌مان بخشید و به طریق علم و دانش رهنمونمان شد و به همنشینی رهروان علم و دانش مفتخرمان نمود و خوشه چینی از علم و معرفت را روزیمان ساخت. نگارش این پایان‌نامه میسر نشد مگر به راهنمایی‌ها و یآوری‌های بسیار و نگارنده نبوده است جز دستی و قلمی، بدون تردید اگر نکته مثبتی در این رساله یافت شود، مرهون آن راهنمایی‌ها و یاری‌هاست و کژتابی‌ها را مسئولی نیست مگر این دست و قلم ناصواب آن دو از راست‌ها. این رساله مدیون راهنمایی‌های بی‌دریغ دکترسیدجواد امام-جمعه‌زاده است که مساعی خود را در هدایت، اصلاح و تسهیل در مبذول داشتند و نگارنده را بیش از پیش در ادامه به این تحقیق ترغیب و رهین منت خویش ساختند. همچنین مرهون استاد دکتر امیر مسعود شهرام‌نیا که مشاورت این رساله را به عهده گرفتند. بر خود لازم می‌دانم که از اساتید محترم داور، جناب آقای دکتر حسین مسعودنیا استاد و مدیر گروه علوم سیاسی و جناب آقای دکتر مرتضی دهقان‌نژاد استاد و مدیر گروه تاریخ نیز تشکر کنم. بی‌شک نکته نظرات صائب آنان باعث غنای بیشتر رساله گردیده است. همچنین از تمامی دوستان

عزیزم آقایان بهروز زرین کاویانی، منصور محمدی، نجات محمدی فر، اقبال امیری، نبی‌اله ضرغامی، مهدی صفرخانی، سعید موسوی، روح‌الله محمدی، طاهر جعفری، علی خواجه، حمید زنگنه، جواد قدسی، مهدی مختاری، مسعود قرچی و هژیر فلاحی که در طول تهیه و تدوین پایان‌نامه بنده را در جهت بهتر انجام گرفتن یاری رساندند، نهایت تقدیر و تشکر دارم.

اگر این مختصر را ارزشی است، آن ارزش تقدیم به بهترین‌های زندگی‌م:

پدر بزرگواری که در آرزوی سرفرازیم همواره فضا و امکانات مناسب برای تحصیل و پژوهش را برایم فراهم ساخته است.

و

مادرم، اسوهی رنج و پایداری، عشق و محبت و پشتکار و تلاش، که افزون بر تشویق‌های کارساز در راه دانش اندوزی، همواره مرا به درک صحیح از زندگانی و حقیقت‌جویی رهنمون کرده است.

برادران و خواهران عزیزم که همواره مشوق من در طی دوران تحصیل و زندگی‌ام بوده‌اند. سلامتی و موفقیتشان آرزوی همیشگی من است.

چکیده

بی‌تردید شناخت دقیق و عمیق ماهیت و محتوای نهضت‌ها و انقلاب‌ها تا حد زیادی به بررسی نقش و تأثیر گروه‌ها و نیروهای اجتماعی تأثیرگذار در روند انقلاب‌ها، چه قبل و چه بعد از آن بستگی دارد. روحانیان به واسطه‌ی نقشی که در بیشتر جوامع ایفا می‌کنند به مثابه یک نهاد اجتماعی از اهمیت به‌سزایی برخوردارند. روحانیت شیعه، لااقل از دوره صفویه از جمله نیروهای مقتدر اجتماعی و یکی از ارکان مهم جامعه مدنی به‌شمار می‌آمده است. آنان همچون سایر نیروها و گروه‌های اجتماعی، در مقابله با قدرت سیاسی علاوه بر ایفای نقش معنوی خود، عهده‌دار نقش سیاسی نیز بوده‌اند که کارکردهایی همچون مشارکت و نفوذ در ارکان دولت، انزوا و انفعال سیاسی، اپوزیسیون داخلی، رهبری قیام‌ها و انقلاب‌های اجتماعی را می‌توان برشمرد. تاریخ معاصر ایران در متن خود آستان دو انقلاب بزرگ بوده که این انقلاب‌ها منشأ بسیاری از تحولات و تغییرات در جامعه‌ی ایران بوده است. به لحاظ مقایسه‌ای نقاط افتراق و اشتراک بسیاری در سه دهه پس از مشروطه و سپس انقلاب اسلامی وجود دارد که مبارزه با استبداد و استعمار، نوع نظام سیاسی، قانون اساسی، نقش مردم، نقش ایدئولوژی، نقش رهبری و عواملی از این دست را می‌توان برشمرد. روحانیت شیعه، امروزه، سی سال پس از انقلاب سال ۱۳۵۷، همانندی اندکی با «طبقه‌ی علما» یا نهاد سنتی روحانیت دارد. سرشت سازمان اداری، منابع مالی، کارکرد و شبکه‌ی اجتماعی، نوع تجهیز تکنولوژیک و جایگاه روحانیت در ساختار سیاسی، همه، سراپا دگرگون شده است. این پژوهش برآن است سه دهه حضور روحانیت بعد از انقلاب اسلامی را با سه دهه پس از مشروطه، و نیز افکار، اندیشه‌ها و نظریه‌هایی که پیرامون این دو انقلاب از جانب علما و روحانیان ارائه گردیده است را مورد مطالعه و بررسی تطبیقی و مقایسه‌ای قرار دهد و وجوه اشتراک و افتراق را استخراج و تجزیه و تحلیل نماید.

واژگان کلیدی: انقلاب اسلامی، ایدئولوژی، روحانیان، روشنفکران، مشروطیت.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات پژوهش

- ۱-۱ - شرح و بیان مسأله پژوهشی ۱
- ۲-۱ - واژه‌ها و اصطلاحات کلیدی ۳
- ۱-۲-۱ - انقلاب اسلامی ۳
- ۲-۲-۱ - ایدئولوژی ۳
- ۳-۲-۱ - روحانیان ۳
- ۴-۲-۱ - روشنفکران ۵
- ۵-۲-۱ - مشروطیت ۵
- ۳-۱ - پیشینه و ادبیات تحقیق ۵
- ۴-۱ - اهداف تحقیق ۷
- ۵-۱ - اهمیت و ارزش تحقیق ۷
- ۶-۱ - کاربرد نتایج تحقیق ۸
- ۷-۱ - سوال‌های تحقیق ۸
- ۸-۱ - فرضیه ۹
- ۹-۱ - روش تحقیق ۹
- ۱۰-۱ - ابزار گردآوری داده‌ها (پرسشنامه. مصاحبه و ...) ۹
- ۱۱-۱ - ابزار تجزیه و تحلیل ۹
- ۱۲-۱ - سازماندهی تحقیق ۱۰

فصل دوم: چارچوب نظری پژوهش

- ۱-۲-۱ - مقدمه ۱۱
- ۲-۲ - رابطه دین و دولت از لحاظ نظری ۱۲
- ۳-۲ - رابطه دین و دولت در غرب ۱۳
- ۱-۳-۲ - قیصر - پاپیسم ۱۶
- ۲-۳-۲ - روحانی‌سالاری ۱۷
- ۳-۳-۲ - دین‌سالاری ۱۷

۱۸.....	۴-۳-۲ اراستیان‌یسم
۱۸.....	۵-۳-۲ سکولاریسم
۱۹.....	۴-۲ رابطه دین و دولت در اسلام
۲۰.....	۵-۲ نظریه‌های ایرانی و اسلامی درباره‌ی رابطه دین و دولت
۲۰.....	۲-۵-۱ حکومت پیامبر (ص)
۲۲.....	۲-۵-۲ نظام سیاسی خلافت
۲۶.....	۳-۵-۲ نظام امامت
۲۸.....	۴-۵-۲ نظام سلطنت
۲۹.....	۵-۵-۲ نظام سکولار
۲۹.....	۵-۲ ۶- جمهوری اسلامی
۳۰.....	۶-۲ بخش دوم: کارکردهای روحانیت
۳۱.....	۷-۲ کارکردهای روحانیت به اعتبار دین و مذهب
۳۱.....	۲-۷-۱ کارکردهای آشکار
۳۳.....	۲-۷-۲ کارکردهای پنهان
۳۴.....	۲-۸ کارکردهای روحانیت به اعتبار سازمان و تشکیلات
۳۶.....	۲-۹ نتیجه‌گیری

فصل سوم: بررسی سه دهه نقش سیاسی روحانیت پس از انقلاب مشروطه (۱۲۸۵-۱۳۱۵)

۳۷.....	۳-۱-۱ مقدمه
۳۸.....	۳-۲-۲ نهاد نیابت؛ اجتماعی کردن امامت
۳۹.....	۳-۳-۳ مناسبات دین و دولت در ایران معاصر
۴۰.....	۳-۴-۴ تعامل دین و دولت در دوره صفویه
۴۲.....	۳-۵-۵ تعامل دین و دولت در دوره قاجاریه
۴۳.....	۳-۶-۶ نقش سیاسی روحانیت پس از مشروطه (۱۳۱۵-۱۲۸۵)
۴۵.....	۳-۷-۷ روحانیت و ساختار سیاسی نظام مشروطه
۴۵.....	۳-۷-۱ سلطنت مشروطه
۴۷.....	۳-۷-۳ مجلس شورای ملی
۵۲.....	۳-۷-۶ قانون اساسی
۵۴.....	۳-۷-۷ آزادی و قانون

عنوان

صفحه

۳-۷-۸- برابری و مساوات	۵۶
۳-۸- نقش روحانیت در جریان‌های مهم سیاسی	۵۷
۳-۸-۱- گفتمان‌های دینی پس از انقلاب مشروطه	۶۰
۳-۸-۲- ایدئولوژی نظام مشروطیت	۶۰
۳-۸-۳- رهبری روحانیت پس از مشروطه	۶۲
۳-۸-۴- روحانیت و روشنفکران پس از مشروطه	۶۴
۳-۹- فرآیند کنار گذاشته‌شدن روحانیت پس از مشروطه	۶۸
۳-۹-۱- دربار	۶۸
۳-۹-۲- اختلاف در معنای برابری	۶۹
۳-۹-۳- مفهوم دوپهلوی حکومت مشروطه	۶۹
۳-۹-۴- عدم اعتقاد به مشروطیت	۷۰
۳-۹-۵- تفاوت دیدگاه در قانون‌گذاری	۷۰
۳-۹-۶- عدم درک درست از معنای مشروطه	۷۱
۳-۹-۷- مناقشه در کیفیت مجلس	۷۱
۳-۹-۸- نقش روشنفکران	۷۲
۳-۹-۹- تأثیرپذیری از فرهنگ سیاسی غرب	۷۲
۳-۹-۱۰- دخالت بیگانگان	۷۳
۳-۱۰- تعامل دین و دولت در دوره پهلوی	۷۵
۳-۱۱- روحانیت و رژیم رضاشاه	۷۵
۳-۱۲- رضاخان و روحانیت (۱۳۰۴-۱۲۹۹)	۷۷
۳-۱۳- رویارویی رضاشاه با روحانیت (۱۳۱۵-۱۳۰۵)	۷۸
۳-۱۴- انهدام قدرت اجتماعی و سیاسی روحانیان	۷۹
۳-۱۴-۱- واقعه‌ی قم؛ ضرب و شتم آیت‌الله‌باقری	۷۹
۳-۱۴-۲- ترور، دستگیری و تبعید مدرس	۷۹
۳-۱۴-۳- نقش مهدی‌قلی هدایت در سیاست مذهبی	۸۰
۳-۱۴-۴- قیام حاج‌آقا نورالله اصفهانی	۸۱
۳-۱۴-۵- جذب روحانیان در دستگاه قضایی	۸۲
۳-۱۴-۶- قانون تغییر لباس	۸۲

عنوان

صفحه

۸۳	۳-۱۴-۷ کشف حجاب
۸۴	۳-۱۴-۸- ممنوعیت سنت‌های شیعی
۸۴	۳-۱۴-۹- تصرف موقوفات
۸۶	۳-۱۴-۱۰- نتیجه‌گیری
فصل چهارم: بررسی سه دهه نقش سیاسی روحانیت پس از انقلاب اسلامی (۱۳۸۷-۱۳۵۸)	
۸۸	۴-۱- مقدمه
۸۹	۴-۲- تعامل دین و دولت در جمهوری اسلامی ایران
۸۹	۴-۳- روحانیت شیعه از نگهبان دین تا حاکمان دینی
۹۱	۴-۴- روحانیت و ساختار سیاسی جمهوری اسلامی
۹۲	۴-۴-۱- جمهوری اسلامی
۹۳	۴-۴-۲- مجلس شورای اسلامی
۹۴	۴-۴-۲-۱- وضعیت نمایندگان روحانی و شخصی
۹۵	۴-۴-۳-۱- روحانیت و قانون اساسی
۹۹	۴-۴-۳-۱- رهبری
۱۰۱	۴-۴-۳-۲- مجلس خبرگان رهبری
۱۰۲	۴-۴-۳-۳- شورای نگهبان
۱۰۳	۴-۴-۳-۴- قوه قضائیه
۱۰۳	۴-۴-۳-۵- مجمع تشخیص مصلحت نظام
۱۰۴	۴-۴-۳-۶- قوه مجریه
۱۰۴	۴-۵- نقش روحانیت در جریان‌های مهم سیاسی
۱۰۵	۴-۵-۱- گفتمان دینی پس از انقلاب اسلامی
۱۰۵	۴-۵-۲- ایدئولوژی نظام جمهوری اسلامی
۱۰۷	۴-۵-۳- رهبری روحانیت پس از انقلاب اسلامی
۱۰۸	۴-۵-۴- روحانیت و روشنفکران پس از انقلاب اسلامی
۱۰۹	۴-۶- فرآیند نهادینه‌شدن قدرت روحانیت پس از انقلاب اسلامی
۱۱۰	۴-۷- آرایش گفتمان‌ها پس از پیروزی انقلاب اسلامی
۱۱۰	۴-۸- گفتمان اسلام سیاسی فقهتی
۱۱۲	۴-۸-۱- طرد و مقاومت: به حاشیه‌رانی رقیبان و تثبیت اسلام فقهتی

عنوان

صفحه

- ۴-۸-۲- استعفای دولت موقت و به حاشیه رفتن اسلام سیاسی لیبرال ۱۱۲
- ۴-۸-۳- انتخابات ریاست جمهوری و مجلس ۱۱۵
- ۴-۸-۴- انقلاب فرهنگی ۱۱۶
- ۴-۸-۱-۴- اسلامی شدن دانشگاه؛ مدرن شدن حوزه ۱۱۶
- ۴-۸-۵- انتخاب نخست‌وزیر ۱۱۷
- ۴-۸-۶- جنگ ۱۱۸
- ۴-۸-۷- عزل بنی‌صدر و تثبیت اسلام سیاسی فقه‌پرهیزی ۱۱۸
- ۴-۹-۹- گفتمان اسلام سیاسی (۱۳۶۸-۱۳۶۰) ۱۲۰
- ۴-۹-۱- گفتمان اسلام سیاسی و منازعه‌های درونی ۱۲۱
- ۴-۱۰-۱۰- گفتمان اسلام سیاسی محافظه‌کار (۱۳۷۶-۱۳۶۸) ۱۲۳
- ۴-۱۰-۱- به حاشیه رفتن چپ و برآمدن اسلام سیاسی محافظه‌کار ۱۲۳
- ۴-۱۰-۲- تشدید منازعه‌ها ۱۲۴
- ۴-۱۱-۱۱- زمینه‌های پیدایش گفتمان اصلاح‌طلبی (۱۳۸۴-۱۳۷۶) ۱۲۵
- ۴-۱۱-۱- پس از دوم خرداد: قانون، قدرت و مقاومت ۱۲۶
- ۴-۱۱-۲- افول گفتمان اسلام سیاسی اصلاح‌طلب ۱۲۷
- ۴-۱۲- پیدایش گفتمان محافظه‌کاری (۱۳۸۷-۱۳۸۴) ۱۲۹
- ۴-۱۳- نتیجه‌گیری ۱۲۹

فصل پنجم: مطالعه تطبیقی سه دهه نقش روحانیت پس از مشروطه و پس از انقلاب اسلامی

- ۵-۱- مقدمه ۱۳۱
- ۵-۲- مطالعه تطبیقی نظام سیاسی مطلوب روحانیت پس از مشروطه و انقلاب اسلامی ۱۳۲
- ۵-۳- مطالعه تطبیقی پارلمان‌تاریسم پس از مشروطه و انقلاب اسلامی ۱۳۳
- ۵-۴- مطالعه تطبیقی قانون اساسی مشروطه و قانون اساسی جمهوری اسلامی ۱۳۴
- ۵-۵- مطالعه تطبیقی ایدئولوژی نظام مشروطیت و جمهوری اسلامی ۱۳۵
- ۵-۶- مطالعه تطبیقی رهبری پس از مشروطه و پس از انقلاب اسلامی ۱۳۶
- ۵-۷- مطالعه تطبیقی گفتمان‌های دینی پس از مشروطه و انقلاب اسلامی ۱۳۷
- ۵-۸- مطالعه تطبیقی رابطه روحانیت و روشنفکران پس از مشروطه و انقلاب اسلامی ۱۳۸

صفحه

عنوان

۵-۹- نتیجه گیری ۱۴۲

۵-۱۰- منابع و مأخذ ۱۴۳

فهرست جدول‌ها

عنوان	صفحه
جدول شماره ۲-۱: الگوهای تعامل دین و دولت در دنیای مسیحی.....	۱۹
جدول شماره ۲-۲: الگوهای تعامل دین و دولت در دنیای اسلام.....	۳۰
جدول شماره ۳-۲: کارکردهای متضاد دین و روحانیت.....	۳۲
جدول شماره ۳-۴: نقش و کارکرد سیاسی روحانیت.....	۴۵
جدول شماره ۳-۵: ساختار سیاسی قدرت پس از مشروطه.....	۸۶
جدول شماره ۴-۶: نمایندگان روحانی و غیرروحانی شش دوره مجلس شورای اسلامی.....	۹۵
جدول شماره ۴-۷: ساختار سیاسی جمهوری اسلامی ایران.....	۱۰۱
جدول شماره ۵-۸: مطالعه تطبیقی سه دهه نقش روحانیت پس از مشروطه و پس از انقلاب اسلامی.....	۱۴۱

فصل اول:

کلیات پژوهش

۱- شرح و بیان مسأله پژوهشی

بی تردید شناخت دقیق و عمیق ماهیت و محتوای نهضت‌ها و انقلاب‌ها تا حد زیادی به بررسی نقش و تأثیر گروه‌ها و نیروهای اجتماعی تأثیرگذار در روند انقلاب‌ها، چه قبل و چه بعد از آن بستگی دارد. روحانیان به واسطه‌ی نقشی که در بیشتر جوامع ایفا می‌کنند به مثابه یک نهاد اجتماعی از اهمیت به‌سزایی برخوردارند (ازغندی، ۱۳۸۷: ۱۳۱). در این بین روحانیت در اسلام به عنوان یک نهاد تاریخی همواره با تحولات سیاسی، اجتماعی جوامع اسلامی پیوند خورده است. در ایران اسلامی نیز روحانیان به عنوان مبلغین دین اسلام و مذهب شیعه همواره کانون تحولات گوناگون بودند. روحانیت شیعه، لااقل از دوره صفویه از جمله نیروهای مقتدر اجتماعی و یکی از ارکان مهم جامعه مدنی به شمار می‌آمده است. آنان همچون نیروها و گروه‌های دیگر اجتماعی، در مقابله با قدرت

سیاسی علاوه بر ایفای نقش معنوی خود، عهده‌دار نقش سیاسی نیز بوده‌اند که کارکردهایی همچون مشارکت و نفوذ در ارکان دولت، انزوا و انفعال سیاسی، اپوزیسیون داخلی، رهبری قیام‌ها و انقلابهای اجتماعی را می‌توان برشمرد (قنبری، ۱۳۸۱: ۲۷۰).

تاریخ معاصر ایران در متن خود آستان دو انقلاب بزرگ بوده که این انقلابها منشأ بسیاری از تحولات و تغییرات در جامعه‌ی ایران بوده است. در هر دو انقلاب روحانیان به عنوان رهبران آن نقش فعالی را ایفا کرده‌اند. اما حضور آنان در این دو انقلاب یکسان نبوده و دیدگاهها و اندیشه‌های آنها پیرامون نظام سیاسی و دولت و نیز کارکردشان در هر دوره به گونه‌ای متفاوت بوده است. هر یک از این دو رویداد بزرگ و اساسی بسیاری از مباحث، تحقیقات و تألیفات را به خود اختصاص داده است. در سال ۱۲۸۵ ه.ش / ۱۹۰۶ م بعد از یک سلسله تحولات، نهضتی که منجر به ایجاد نهادهای جدید به شیوه ممالک غربی یا مشروطیت شد در مبارزه با نظام سیاسی - استبدادی وقت پیروز گردید و سرانجام در سال ۱۳۵۷ ه.ش / ۱۹۷۸ رخداد دوم یعنی انقلاب اسلامی که از رویداد اول به مراتب بزرگتر و عمیق تر بود به وقوع پیوست؛ انقلابی که تاریخ ایران را ورق زد و نظامی جدید و متفاوت با نظام گذشته تأسیس کرد (اکبرزاده، ۱۳۸۰: ۱۱). نقش و تأثیر روحانیان در نهضت مشروطه و انقلاب اسلامی قابل انکار نیست.

روحانیان هم در نهضت مشروطه و هم در انقلاب اسلامی نقش عمده‌ای داشتند. روحانیون به علت ارتباط نزدیک با توده مردم که سابقه تاریخی آن به چند قرن می‌رسد همواره در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران نقش آفرین بودند و بر همین اساس در نهضت مشروطه و انقلاب اسلامی نیز نقش مهمی را ایفا کردند. در حالی که در انقلاب اسلامی رهبری بلامنازع در دست روحانیان بود در نهضت مشروطیت روحانیان در چنین سطحی قرار نداشتند. اما حضور آنان در رأس نهضت مشروطیت در پیروزی آن موثر بود. بدون تردید می‌توان گفت حضور روحانیان در نهضت مشروطیت و انقلاب اسلامی از عوامل اصلی جذب اقبال مختلف مردمی در هر دو خیزش اجتماعی بود. به لحاظ مقایسه‌ای نقاط افتراق و اشتراک بسیاری در هر دو مقطع و سالهای پس از آن وجود دارد که مبارزه با استبداد و استعمار، نوع نظام سیاسی، قانون اساسی، نقش مردم، نقش ایدئولوژی، نقش رهبری و عواملی از این دست را می‌توان برشمرد. این تحقیق ضمن مطالعه‌ی تطبیقی و مقایسه‌ای سه دهه حضور روحانیت بعد از انقلاب اسلامی با سه دهه پس از مشروطه، افکار، اندیشه‌ها و نظریه‌هایی که پیرامون این دو انقلاب که از جانب علما و روحانیان ساخته و ارائه گردیده و نیز نقاط افتراق و اشتراک هر یک از آنها را مورد مطالعه و بررسی تطبیقی قرار می‌دهد.

این پژوهش بر آنست تا با استفاده از چارچوب نظری اندیشهٔ ماکس وبر و مباحث مربوط به روابط دولت - کلیسا در سنت غربی، ساختار تعامل بین روحانیت و قدرت سیاسی و نیز کارویژهٔ حکومتی آنان به مقایسه و بررسی سه دهه حضور روحانیت شیعه بعد از انقلاب اسلامی با سه دهه پس از مشروطه پردازد.

۱- ۲ واژه‌ها و اصطلاحات کلیدی

۱-۲-۱ انقلاب اسلامی^۱

عبارت از دگرگونی بنیادی در ساختار کلی جامعه، و نظام سیاسی آن منطبق بر جهان‌بینی و موازین و ارزشهای اسلامی و نظام امامت، و بر اساس آگاهی و ایمان مردم، و حرکت پیشگام متقیان و صالحان، و قیام قهرآمیز توده های مردم است (عمیدزنجانی، ۱۳۷۵: ۱۴).

۱-۲-۲ ایدئولوژی^۲

روش فکری، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی خاص با کلیه نظریات و هدف‌ها و مسائل مربوط به آن. ایدئولوژی در نهایت، تصمیم‌گیری برای آینده انسانها است. رسالت هر ایدئولوژی در این است که برای منافع بنیادی و درازمدت این یا آن طبقه و یا قشر اجتماعی جامعه، اساس و پایه تئوریک به وجود آورد و بیانگر آن به شکل اندیشه و تفکری منسجم باشد و هدف‌های پیشرفت اجتماعی را تدوین کند. ایدئولوژی رسمی مجموعه‌ای است از افکار (علم، هنر، فلسفه، معتقدات اخلاقی و مذهبی و سیاسی) که به تناسب ساختار اقتصادی جامعه فراهم می‌آید و روابط تولید را تأیید می‌کند (آقابخشی و افشاری‌راد، ۱۳۷۴: ۱۵۲).

۱-۲-۳ روحانیان^۳

هر تعریفی از روحانیت پاره‌ای، نه همی، روابط درونی و بیرونی آن را آشکار می‌کند. دین که بر شالوده‌ی مفاهیمی مابعدطبیعی و انتزاعی استوار است، در نظام روحانیت تجسد می‌یابد و به واقعیتی تجربی بدل می‌شود. هم‌چنین، روحانیت در مقام تجسد آن مابعدطبیعت، مفاهیم انتزاعی دین را می‌آفریند و می‌پرورد. کارکرد اصلی

1 - Islamic Revolution

2 - Ideologie

3 - Clergy

روحانیت بدل کردن دین به ایدئولوژی است؛ یعنی واقعیت ذهنی و کلیت مفهومی دین از خلال نهاد روحانیت و کنش نظری و عملی آن به واقعیت عینی بدل می‌شود.

انگاره‌های مجردی مانند خدا، پیامبری، متن مقدس و جهان آخرت در فرایند ایدئولوژیک شدن به دست روحانیت به «کالایی اجتماعی» تغییر ماهیت می‌دهند و «سرمایه‌ای نمادین» می‌آفرینند. روحانیان با این سرمایه‌ی نمادین قدرت می‌یابند تا امر قدسی یا سپهر معنوی را در عرصه دنیوی برقرار نمایند. دین بدون بدل شدن به این سرمایه‌ی نمادین حضوری اجتماعی ندارد. ترکیبی از سرمایه‌ی مادی و اجتماعی، سرمایه‌ی نمادین روحانیت را پدیدمی‌آورد. سرمایه‌ی مادی بیشتر بر دارایی مالی استوار است؛ آن‌چیزی که به عنوان درآمدهای مذهبی و موقوفات در اختیار روحانیان قرار می‌گیرد تا در امور تعریف شده‌ای هزینه نمایند. سرمایه‌ی اجتماعی آن منابع و امکاناتی است که در ساختاری اجتماعی جای دارد و وقتی بازیگران اجتماعی خاصی می‌خواهند کنش‌های هدف‌مند ویژه‌ای انجام دهند، می‌توانند به آن منابع و امکانات دست یابند یا آن‌ها را برای هدف خود بسیج کنند. برای نمونه، روابط یا شبکه‌ای اجتماعی که در خدمت ساختار اجتماعی ویژه‌ای است، سرمایه‌ی اجتماعی آن به شمار می‌رود. هرچه روحانیان در بدل کردن آن منظومه‌ی مابعدطبیعی به ایدئولوژی و «سرمایه‌ی نمادین» کامیاب‌تر باشند، جامعه غیرعرفی‌تر و دینی‌تر است، زیرا فربه و غنی شدن آن سرمایه‌ی نمادین به گسترش فضای اجتماعی دین، به چیرگی و تسلط بیشتر روحانیان بر روابط قدرت و مناسبات اجتماعی می‌انجامد (خلجی، ۱۳۸۷).

در تعریف «روحانی» دانشمند دینی و پیشوای مذهبی را در نظر می‌گیرند که همین معنا را نیز فرهنگ معین برای آن آورده است (معین، ۱۳۷۱: ج ۲: ۱۶۸۴). بصورت مشخص‌تر منظور از روحانی و یا عالم دینی، در این پژوهش، کسی است که در مدارس و حوزه‌های علمیه دینی تحصیل کرده و ملبس به لباس روحانیت باشد. روحانیان و علمای دینی سابقه‌ی بسیاری در جوامع مسلمان داشته‌اند. در فرهنگ ایرانیان روحانی به عالمان علوم دینی که اهل مسائل روحی و معنوی هستند اطلاق می‌شود. روحانی می‌کوشد به پیروی از امامان در تمامی شئون سیاسی، فرهنگی و اجتماعی جامعه ارزشهای مذهبی-اسلامی را حاکم کند؛ بدین ترتیب روحانی بر اساس نفسی که در جامعه ایفا می‌کند به مثابه یک نهاد اجتماعی تلقی می‌شود. روحانیت تشیع، امر حکومت و دخالت در سیاست را امری دور از صلاحیت ذاتی خود نمی‌داند، بلکه به صراحت مدعی و رقیب هر حکومتی است (ازغندی، ۱۳۸۷: ۱۳۱). طبق گواهی مورخان، روحانیان نفوذ بسیاری در دوره صفویه، قاجار و عصر مشروطیت داشته و در پیروزی انقلاب مشروطیت و انقلاب اسلامی نیز سهم بسزایی داشته‌اند (کسروی، ۱۳۵۱: ۵۰-۴۰).

روحانیان در حوزه‌های علمیه آن زمان، بیشتر فقه، اصول فقه، ادبیات عرب، منطق، علم رجال و درایه و تا اندازه‌ای کلام، تفسیر قرآن و دروس اخلاق را فرامی‌گرفتند.

۱-۲-۴ روشنفکران^۱

روشنفکر در زبان فارسی برابر با انتلکتوئل (به معنای کسانی که اهل قضاوت عقلی و سنجش گرانه در امور هستند، از انتلکت به معنای قوای عقلی)، در زبان فرانسه وضع شده و در دوران مشروطیت آن را «منورالفکر» ترجمه می-کردند. اسم جمع آن انتلیگتیمما نخست در روسیه در ۱۸۶۰ م وضع شد و سپس در اروپا کاربرد گسترده یافت. روشنفکر فردی است که استعداد آن را دارد که یک پیام، نظر، نگرش، فلسفه و یا عقیده‌ای را به مردم و برای مردم بازنموده، مجسم و بیان کند (سعید^۲، ۱۹۹۴: ۱۱). مراد از روشنفکران، بخشی از دانش آموخته‌های دانشگاهی بودند که شخصیتی با فکر انتقادی داشته و به قول تورگنوف^۳ کسانی که همه ارزش‌های قراردادی را به نام عقل و پیشرفت مورد پرسش قرار می‌دهند (آشوری، ۱۳۸۵: ۱۷۸). روشنفکران از جمله نیروهای اجتماعی تأثیرگذار در روند انقلاب اسلامی و نهضت مشروطه در ایران بودند.

۱-۲-۵ مشروطیت^۴

«مشروطه» ترجمه‌ی واژه‌ی «کنستیتوسیون» به معنای قانون اساسی است؛ و منظور از آن، تحول اساسی است که در انقلاب ۱۳۲۴ قمری (۱۲۸۵ شمسی) به وقوع پیوست و ایران دارای نظام پارلمانی و مجلس شورای ملی شد و قانون اساسی و آزادی‌های مدنی برای جامعه‌ی ایران به عنوان حقوق غیرقابل خدشه پذیر گردید (نجفی، ۱۳۷۸: ۲۷۶). مشروطیت در واقع اشاره به نوعی نظام سیاسی (حکومت) دارد؛ مشروعیت، موجودیت و عملکرد نظام، رسماً از قانون اساسی نشأت می‌گیرد (رحیق اغصان، ۱۳۸۴: ۸۰). مشروطیت (۱۲۸۵ ه.ش / ۱۹۰۶ م) که خواهان حکومت قانون بود، از سویی، در پی نفوذ اندیشه‌های نوین سیاسی از اروپا به آسیا و از سوی دیگر تباهی و درماندگی نظام سیاسی سنتی، پدید آمد. جنبش مشروطیت در ۱۳۲۴ ه.ق، بنا به قانون اساسی خود، نظام «مشروطه سلطنتی» را در ایران برقرار کرد (آشوری، ۱۳۸۵: ۱۴۳ - ۱۴۲).

۱-۳ پیشینه و ادبیات تحقیق

بحرانی (۱۳۸۸) «در طبقه متوسط و تحولات سیاسی در ایران معاصر» به تحلیل و تبیین نقش قشرهای میانی (سنتی و جدید) در تحولات اجتماعی و سیاسی ایران در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۸۰ ه.خ اشاره کرده و به کنش‌های

1 - Intellectuals

2 - Said

3 - Turgenev

4 - Constitutionalism

سیاسی ناشی از آگاهی طبقاتی و گفتمان سیاسی می‌پردازد. بحرانی با پژوهشی در گفتمانهای سیاسی قشرهای میانی ایران نشان می‌دهد که چگونه طبقه متوسط سنتی علیرغم روبه زوال بودن و قدرتمندی طبقه متوسط جدید در عصر نوسازی و مدرنیته توانست انقلابی به رهبری روحانیون و قشرهای سنتی انجام دهد که همه جامعه را دگرگون کرده و گفتمان سیاسی آنان به گفتمان مسلط جامعه ایران تبدیل گردد.

جمعی از نویسندگان مجله حوزه (۱۳۸۵) در کتاب «روحانیت و مشروطه»، پیرامون عملکرد روحانیان و علمای دین در جریان نهضت مشروطه و پس از آن به بحث و بررسی می‌پردازد. این کتاب نشان می‌دهد که علمای دین، چه راه و روشی را باید پیش می‌گرفتند که نگرفتند و چه ابزار و اهرمهایی را باید به کار می‌بستند که نبستند و به طور کلی چه دلایلی باعث انحراف و شکست نهضت شد.

بشیریه (۱۳۸۴) در «جامعه‌شناسی سیاسی: نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی» به مناسبات میان دین و دولت از دیدگاه نظریه پردازانی چون وبر^۱، دورکهایم^۲ و ترولتس^۳ که از نخستین بنیانگذاران جامعه‌شناسی مذهب هستند می‌پردازد و در ادامه به ویژگی‌های سیاسی برخی از ادیان بزرگ اشاره می‌کند. این کتاب در پی تحلیل نقش نیروهای اجتماعی تأثیرگذار نظیر روحانیون در سیاست است و سپس اندیشه سیاسی شیعه و نیز سیر تحولات مربوط به دخالت و عملکرد روحانیت از ابتدای شکل‌گیری مکتب تشیع تا انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی را نشان می‌دهد.

فوزی توپسرکانی (۱۳۸۴) در کتاب «تحولات سیاسی - اجتماعی بعد از انقلاب اسلامی در ایران» به سیر تحولات سیاسی - اجتماعی ایران در سه دهه اخیر پرداخته است. به واقع این کتاب مجموعه‌ای توصیفی درباره تحولات سیاسی اجتماعی می‌باشد که نگارنده سعی دارد ربع قرن تحولات پس از انقلاب را از زوایای گوناگون مورد کنکاش قرار دهد.

اکبرزاده (۱۳۸۰) در «نقش رهبری در نهضت مشروطه، ملی شدن نفت و انقلاب اسلامی» ضمن مطالعه نقش و عملکرد رهبران، سه رخداد بزرگ ایران در سده بیستم یعنی انقلاب مشروطیت ایران، جنبش ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی را نیز مورد مطالعه و بررسی تطبیقی قرار داده است. ایشان در این کتاب یکی از عوامل اصلی انحراف و شکست نهضت مشروطیت و جنبش ملی شدن صنعت نفت را در دو دستگی بین رهبران آن می‌داند در حالی که رمز پیروزی، حفظ و تداوم انقلاب اسلامی را در رهبری واحد می‌بیند. لیکن در این کتاب به

1. Weber
2. Durkheim
3. Troeltsch